

Vihren Chernokozhev

(Sofia, Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Bulgarian Antitotalitarian Literature in the 1960s – 1980s

Abstract: The aim of this study is to propose and substantiate a working definition for the term **antitotalitarian literature** as applied to a branch of the literature of the People's Republic of Bulgaria in the 1960s – 1980s; to trace the boundaries, the historical significance, the characteristic features, and genre diversity of this type of literature beyond its designation as an 'alternative canon'; to fill in new blanks regarding some literary issues through the exploration of the 'other' Bulgarian literature of the 20th century – the alternative to the socialist realism, which, in overcoming the totalitarian thought and the totalitarian action remained functionally inadapted to the canon of social realism, but also to a considerable extent – outside the national literary history.

Persecuted, censored, banned, unpublished, unstudied in the period of the so-called realistic socialism, the antitotalitarian literature brings into the spotlight little known or unknown figures in Bulgarian culture, and reclaims the memory of the authenticity of the Bulgarian public life that had been taken away.

Вихрен Чернокожев

(София, Институт за литература, БАН)

Българската антитоталитарна литература през 60-те – 80-те години на XX век

В академичните изследвания върху историята на най-новата българска литература през 60-те – 80-те години на XX век понятието **антитоталитарна литература** доскоро не съществуваше. Пръв опит за въвеждането му в научно обръщение у нас беше организираната в Института за литература при БАН през 2009 г.

Научна конференция с международно участие „Антитоталитарната литература – преодоляване на тоталитарния манталитет“. На този форум бяха изнесени 36 доклада; участваха учени от всички университетски центрове в България, както и учени от Германия, САЩ, Турция. Резултатите от конференцията бяха публикувани в сборник¹, издаден в края на 2009 г. с подкрепата на Фондация „Конрад Аденауер“ и посветен на 20-годишнината от падането на Берлинската стена. Амбицията ни беше да търсим нови посоки в осмислянето на автентизма на българската литературна и културна история.

Днес, почти четири години по-късно, понятието *антитоталитарна литература*, макар и вече възприетото работно понятие в отзывите за споменатия сборник, както и в изследванията на някои млади литературоведи например върху румънския политически роман от 70-те – 80-те години², разбира се, не е безпроблемно. На първо място възниква въпросът за **историческия смисъл и границите на българската антитоталитарна литература**. Признаването като литературноисторически факт означава и нелесното признание, че в Народната република България е съществувала и съществува **тоталитарна литература**. Ярък, почти христоматиен образец на тоталитарна литература, е например „Ода за СССР“ от Орлин Орлинов, която с изпреварващо усърдие възхвалява нахлуването на съветските танкове в Чехословакия през август 1968 г. и смазването на Пражката пролет. Образец на тоталитарна литература е четиритомната антология „Априлски сърца“, издание на Съюза на българските писатели, в която мнозина български поети написаха оди за господството на една партия – Българската комунистическа партия, и една каста над цялото общество. Дитирамби за вожда, партията-държава, държавата-партия, която само по име се наричаше "Народна република".

¹ Антитоталитарната литература. Редакционна колегия: Вихрен Чернокожев, Божидар Кунчев, Едвин Сугарев. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2009, 463 с.

² Атанасов, Владимир. „Антитоталитарната литература“ (и) реставрацията на тоталитаризма.// Български език и литература, 2010, № 6.

Донев, Владимир. Лагерната мемоаристика на Стефан Бочев.// НРБ-литературата: История, понятия, подходи. Съставител Пламен Дойнов. София: Кралица Маб, Варна: Силуети, 2013.

Иванова, Галина. За границите на тоталитаризма и отвъд него.// Литературата, 2009, № 6, с. 428-432.

Йорданова, Кристина. Антитоталитарната литература – критически перспективи.// Лит. вестник, № 2, 20-26 ян. 2010, с. 3.

Трифорова, Цвета. Национална научна конференция „Антитоталитарната литература: преодоляване на тоталитарния манталитет.// Български език и литература, 2009, № 3.

Славчева, Йоана. Румънският политически роман от 60-те и 70-те години на ХХ век. Дисертационен труд. – Велико Търново, 2010, с. 26.

Али, Сауд Исам. „Аспекти на тоталитарното общество в два съвременни романа от балкански писатели“. Дипломна работа. Научен ръководител: доц. дфн Румяна Станчева. Защитена на 8.11.2011 г., ФСФ, СУ "Св. Климент Охридски".

Проблематизирането на българската антиоталитарна литература започва с очертаването на нейния исторически смисъл и граници. Дори националсоциалистическата оталитарна доктрина – доколкото изобщо в България я е имало – не успя така тотално налудничаво да се разпростре над целия обществен, личен и частен живот на човека, както оталитарната доктрина в НРБ по времето на оталитарсоциализма. Авторитарният режим в България през 1934-1944 г. запази частната собственост. Народнодемократичната република ликвидира насилствено частната собственост. Когато тук говоря за антиоталитарна литература имам предвид преди всичко периода от ликвидирането на парламентарната опозиция в България през 1947 г. до падането на Берлинската стена в 1989 г. Интелектуалният протест срещу комунистическия режим в България през този период може да бъде доловен не само във вече хистоматийно известните примери: изгорените „Люти чушки” на Радой Ралин, анатемосаното „Лице” на Блага Димитрова, поезията на Константин Павлов, Борис Христов, карикатурите на Тодор Цонев и на Борис Димовски, „Фашизмът” на Жельо Желев. Недопрочетени, недоосмислени остават цели пластовете българска антиоталитарна литература – която невинаги, незадължително е и дисидентска.

Що е антиоталитарна литература? Антиоталитарният отговор изключва всяка еднозначна дефиниция, която по принцип ще е непълна и оспорима. Още повече че у нас липсва елементарното, първичното, дори школското знание за българската оталитарна литература и култура и българската антиоталитарна литература и култура, онзи необходим първоначален, ясно различим хистоматийен свод от текстове, който бележи техните радикално различни ценностни хоризонти. За антиоталитарната литература човешкото съществуване в свобода и достойнство е собствена отговорност, а не чужда грижа. Тя не възлага – както идеологически съчинения соцреализъм – отговорността си, своята всекидневна житейска задача, другиму – на Партията, идеята, Вожда, класата, колектива, бригадата, светлото бъдеще.

Проблемът оталитарна – антиоталитарна литература обаче съвсем не е еднозначен. Автори, които през 50-те години защитаваха идеите на оталитарсоциализма за литературата и изкуството, през 80-те са на категорично антиоталитарни позиции. Никой не се ражда с антиоталитарни рефлексии; те се придобиват мъчително трудно. Пътят на Борис Делчев например от типичен ортодоксален комунист, автор през 50-те години на „Фашизмът в нашата литература”, до автор с разбиранена дисидентството не като случаен “бунт на

честолюбци”, а като израз на обективни и необратими обществени процеси през 80-те в неговия „Дневник“, е истинска не само критическа, но и житейска Голгота.

Разполагането на антитоталитарната литература изцяло в сферата на политическото ще е най-малкото едностранчиво. Нейният ценностен смисъл е преди всичко в **етичната ѝ памет**; тя е много по-всеобхватна и последователна в защитата на насилствено, престъпно потъпквани базисни човешки ценности. Не в миналото е нейната отговорност, а заради бъдещето. Антитоталитарната литература е преди всичко непоносимост към живота в лъжа. Тук ще предложа една от възможните работни дефиниции за антитоталитарна литература:

Антитоталитарна е оная литература (във възможно най-широкия смисъл на понятието литература), която, инакомислейки, със свои специфични художествени и/или документални изразни средства, защитава насилствено потъпкваните граждански права и свободи³. Антитоталитарната литература е **литературата въпреки**, която принадлежи единствено на самата себе си. Литературата **въпреки** (а не просто покрай) всеобщия, тоталния контрол над всички сфери на обществената и личния живот на човека; литературата въпреки преследването, репресиите, терора, страха, всеобщата старателно култивирана подозрителност; въпреки свръхидеологизацията, въпреки свръхполитизацията, милитаризацията и централизацията на властта.

Макар и да изглежда обща и оспорима, предложената работна дефиниция възстановява автентизма и разширява вътрешните и външните граници на най-новата българска литература⁴; предлага една литературноисторическа периодизация, различна от досегашните; проправя път за нелесното завръщане в България на емигрантската антитоталитарна литература на Георги Марков, Христо Огнянов, Димитър Бочев, Стефан Попов, Димитър Инкьов, Стефан Маринов, Стефан Маринов Йовев, Жерминал Чивиков, Любомир Канов. Както и завръщането на изгнаническата транснационална антитоталитарна художествена и документална литература на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в НРБ през 70-те – 80-те години. За нея ще стане дума по-нататък в изложението.

Една от най-представителните творби на българската антитоталитарна литература през 70-те години на XX век е „**Задочни репортажи за България**” от

³Чернокожев, Вихрен. Антитоталитарната литература – памет за злото, отговорност за бъдещето.// Цит. сборник, с. 13-22.

⁴Кирова, Милена. Българската антитоталитарна литература.// Култура, № 43, 10 дек. 2009.

Георги Марков. Вгледана повече в изгнаническата Голгота на Георги Марков, българската литература все още не знае поради що той е не просто голям, а значим писател. Георги-Марковите „Задочни репортажи за България” и до днес са в графата поповодна „очеркова журналистика”. Начесто писана по принуда и цензурирана под натиска на чиновници в Би Би Си, „Дойче Веле” и „Свободна Европа”. Те всъщност първи превърнаха тези репортажи от биография на политическия режим, „пропагандна атака”, „пропагандна литература” на факта в ясно изговорена, но, все още, недоразбрана **поетологическа и в същото време документална метафора на разчовечаването.** Метафора, която не само провокативно преобърна идеологическите аргументи на тоталитарсоциализма, показвайки го не като всекидневно, обикновено, „банално”, а като радикално зло, доведено до някаква абсурдна, тотална иреалност и насочено срещу самите устои на човешкото. Метафора, която преобърна и традиционната представа за художественост. Мисля, че няма да сбъркам, ако кажа: „Задочни репортажи...” са **истински документален антиоталитарен многоперсонажен роман**, документална сага за абсурдизма на най-българското безвремие. „Суверенна република без никакъв суверинитет, както пише Георги Марков, народна демокрация без никаква демокрация, безличен обществен живот, скован от тежка полицейщина“.⁵

„Задочни репортажи за България“ разрушиха старателно отглежданото в НРБ безразличие, грижливо поддържания **тоталитарен идеал за единственост**; за народното „единство“ и за единствено правата, винаги правата комунистическа партия. Те показаха „реалния социализъм“ в НРБ като радикално зло далече отвъд рамките на нормалността. Тъкмо безумната утопия, че в някакъв „единен строй“ е възможно изграждането на общество **без различия**, роди не само безразличието и безразличните, но и лагерите, в които бяха физически унищожавани хиляди инакомислещи. „Един народ, една държава, един водач“ – не е ли това лозунг от времето на националсоциалистическа Германия през 1933-1944 г.?

Малцина знаят, че оригиналното заглавие на „Задочни репортажи...” далече преди да се появят в първото задгранично двутомно издание (1981, Цюрих, Швейцария) на Йосиф Загорски е „Задочни репортажи за **задочна** България”. У безспорен търсач на думите като Георги Марков това натъртване „задочна България” никак не е случайно. То изважда наяве онази, тайната, до невероятност, до фантастичност гротескна

⁵Марков, Георги. Задочни репортажи за България. Т.1. София: Ciela, 2008, с.10.

Гоголевска соцреалистична България; мрачната, с десетилетия грижливо, планомерно обезличностявана, отсъстваща от картата на цивилизования свят лагерна Задунайска губерния, която трудно забравя бляна си по авторитарно управление.

В „Задочни репортажи за България”, които са своеобразно и съвсем естествено продължение на концептуалистката модерна проза от 60-те години на XX век в повестите „Портрет на моя двойник”(1966) и „Жените на Варшава” (1968), Георги Марков всъщност е събрал пъзела на неосъществените ни животи. Пъзела на пропуснатите ни животи. От профанните катадневни реалии на тоталитарсоциализма, проследявайки грижливо безбройните чугунени фигури на неговия език, стил, манталитет, Георги Марков изгражда една действена, неизненадващо актуална и днес метафора на тоталното разочаване; метафора на върховното зло (без ни най-малко да го героизира), отвъд което просто повече като че ли не може да се отиде. По „Задочни репортажи...” би могло нагледно да се изучава фикционалността на факта. Довчерашните уж борци срещу националсоциалистическия терор се превръщат в класово-партийно убедени и вдъхновени извършители на терор; довчерашните жертви се преобразяват в палачи на собствения си народ – уж в името на народа.

Струва ми се, че днешните сравнения на репортажите с „АрхипелагаГУЛАГ” на Александър Солженицин и „Записки по българските въстания” на Захари Стоянов са набързо и наедно изречени. Делниците и празниците, двумирието и двумислието, култът, цитатничеството, цензурата на соцреализма, страхът, омразата, фанатизма, безразличието, безчовечността, всеобщо разпространената забрана да бъдеш,даси личност, са само малка част от безкрайната верига абсурдистки сюжети на тоталитарсоциалистическата НРБ-епоха, разгърнати по неподражаем начин в „Задочни репортажи за България”. Всеки от тези сюжети сам по себе си е достоен за романов епос.

Казват, че същинската българска антитоталитарна литература можело да бъде създавана единствено и само в емиграция, далече извън от границите на тоталитарния свят, на свобода. „Покривът” на **Георги Марков**, роман, мислен и писан още през 1964 г. в България, но публикуван едва през 2007 г., е своеобразна репетиция за „Задочни репортажи...”. Четиридесетгодишното гузно колективно мълчание около „Покривът” си има солидни основания. Първоначалният вариант на романа под заглавие „Великият покрив” е завършен през 1964 г., даден за печат в издателство „Народна младеж” и тутакси отхвърлен. Не се осъществява и идеята за филмов

сценарий заедно с режисьора Вили Цанков. Имало защо: „Покривът” всъщност предвиди саморазрушаването, рухването на социалистическата система под тежестта на собствената ѝ конструктивна сгрешеност - тъкмо когато тя изглеждаше всевластна, вечна и нерушима.

„Покривът” разко и категорично се разграничи от маршовите производствено-строителни епопеи на 60-те. Този роман отказа да се присъедини към езика на властта, не! – той направо встана срещу превръщането на литературата във винаги удобна за (зло)употреба властова метафора, активен инструмент за репресии. Ярък пример в това отношение е измисленото „априлско поколение”. Георги Марков – който в творческата си биография записа през 60-те години и необяснимо по собствените му думи участие в сценарния екип на чугунената партизанска сага „На всеки километър” – през 70-те имаше куража да не бъде част от култовото хорово пеене на соцреализма. Той имаше куража да изговори като документална метафора и тогавашните, и бъдещите ни зарази с робства и несвободи. В романа заводът не е възторжен „завод на живота”, а неудържимо саморазрушаваща се под напора на изначалната си конструктивна сгрешеност система. Система, както подчертава Георги Марков „извратена още в зачатията си”: *„От тук нататък всичко е само последствие. Равновесието на силите е нарушено и процесът трябва да отиде до край, до своята физическа невъзвратимост или по-ясно – до своята смърт. Гласът е толкова силен, че дори в краткото време на мигновеността разрушението ще получава все по-голям замах, то ще бъде поощрявано от всичките детайли на конструкцията, които при нарушеното равновесие на силите не биха могли да съществуват другояче, освен като агенти на смъртта.”* Накърненият „принцип на градивността” неизбежно се превръща в „принцип на разрухата.”⁶

„Покривът” е първият български модерен антитоталитарен роман, който така мащабно показва тоталитарсоциализма като чудовишна историческа лъжа, чудовищен театрален спектакъл, човеконенавистен рушител на общочовешки ценности. Впрочем, предчувствие за това беше още Талевият роман „На завой”, писан през 30-те години. Димитър Подвързачов, Райко Алексиев, Трифон Кунев, Димитър Шишманов, Йордан Бадев, Данаил Крапчев и неговият вестник „Зора”, пак по това време на висок глас коментираха репресиите в Съветския съюз, посочвайки единия корен на

⁶Марков, Георги. Покривът. Роман. Редакция, предговор., бележки. и приложения Цвета Трифонова. София: Сиела, 2007.

националсоциалистическата тоталитарна доктрина и комунистическата тоталитарна доктрина. Заради което платиха с живота си или в най-добрия случай – със забвение.

Инакомислието всякога е неудобен свидетел. В началото на 90-те години почти незабелязана от критиката мина поестта „Хроника на жестоките дни” от **Филип Дахилов** (писана „за чекмеджето“ още в началото на 60-те, скривана буквално под земята, без никаква надежда да види бял свят, и публикувана 40 години по-късно – едва в 1992 г.). В тази повест Филип Дахилов видя някогашната гордост на социалистическата ни индустрия като внимателно планиран концентрационен лагер. В „Хроника на жестоките дни” „Кремиковци” е знакова емблема на лагерна България, „за завод на смъртта“, а не „за завод на живота“. Концлагер за планово пречупване на съдби и отровител на души. И черно на бяло изрече: „Това е общество без истини”. В концлагера „Кремиковци“, назован директно Бухенвалд – умален модел на тоталитарсоциалистическата лагерна България – „веднъж се родиш, цял живот умираш“. Там знамената са „пиратски флагове“, плющящи като камшици, а пътят между общежитието и затвора е няколкостотин крачки⁷.

Тук искам да обърна внимание върху още една недопрочетена „книга за чекмеджето“. Във фантастичния роман-гротеска на **Румен Шомов** „Ускорителят на растежа“, писан през 1983 г. след смъртта на Брежнев, но публикуван в 1994 г., съвсем директно са посочени механизмите на авторитарната власт, които усърдно произвеждат тоталитаризъм. Езопският език на т. нар. „научна фантастика“, често използван през този период като възможен прорез към истината, тук е изоставен; авторовият слог е директно публицистичен. Според Великия пастир на планетата Селения (ударението в българския език е подвижно!) и неговият официален говорител „Добрият копач е по-ценен от всяка тълпа инженери, да не говорим за друга брадясала паплач“. „Въпросът беше не КАК да се управлява, а КОЙ! КАК – беше ясно – диктатура и централизъм! С други думи – демокрация на диктуващия и диктат над изпълняващите. Планетата и обществото трябва да бъдат безотказен, добре смазан механизъм, който да може да завива с лекота, накъдето пожелае Кормчията. Всеки има място в него – според способностите си. Но не способности в онзи отвличен смисъл. Тази дума също отвращаваше Великия кедър. Той ценеше най-важното – да сведеш личностното у себе си до минимума нужен за работа в полза на механизма“.

⁷Велчев, Йордан. Предговор към второто издание на кн.: Дахилов, Филип. „Хроника на жестоките дни“. София: Издателско ателие Аб, 2011, с. 6.

„Ускорителят на растежа“ е роман-гротеска за това как в „социалистическото общество“ обществото всъщност престава да съществува, то е направо ликвидирано от „демократията на диктуващия“.

Българската антитоталитарна литература е подчертано персоналистична, плуралистична; тя е извън матрицата на авторитети и йерархии; съзнателно, волево **се отграничава от литературния канон на НРБ и от канона на соцреализма**. Крум Кюлявков, Георги Караславов, Андрей Гуляшки могат да бъдат заедно с Димитър Подвързачов, Райко Алексиев, Змей Горянин, Трифон Кунев, Йордан Бадев, Данаил Крапчев само сред академичната търпимост на един многотомен „Речник на българската литература“. Обяснимо беше чувството на враждебност, дори на омраза, към категоричния отказ на българската антитоталитарна литература да бъде партийна, единна, масова, класова. Тя търси собствена идентичност и едва ли би могло да се каже, че просто допълва, доукрасява литературата на НРБ. С основание може да се твърди, че антитоталитарната литература е не просто различната, а **другата българска литература на ХХ век**. Матрицата на соцреализма заслужава дълготърпеливо изследване, и за да се види, че всичко стойностно в българската литература след 1944 г. е създадено от класиците на българската словесност Димитър Талев, Емилиян Станев, Ивайло Петров, Йордан Радичков, Генчо Стоев пряко компромисите; не благодарение на, а **въпреки социалистическия реализъм**.

Работеща дефиниция за антитоталитарна литература не може да се изгради само върху противопоставянето. **Житейската задача на антитоталитарната литература е проактивна** и съвсем не се свежда до поредното революционно прекрояване, пренаписване, пренареждане на литературната и културната ни история. Това вече сме го живели. Антитоталитарната литература има друг манталитет, друга нравствена отговорност. Житейската задача на антитоталитарната литература е да ни приближи до **погубения автентизъм на собствения ни живот**. И чак на второ и трето място до автентизма на литературната и културната ни история, до нейното същинско, интензивно, всекидневно битие в отговорността. Автентизмът на човешката идентичност; автономността на индивида и автономността на колектива тук не са празна надежда. Тук – за разлика от естетиката на соцреализма – паметта не е превърната в институция, която постановява кое задължително да помним и кое задължително да забравим. Антитоталитарната литература възстановява човешкото достойнство, усилието на човека да избере, осмисли и изрече онези културни

универсалии, по отношение на които животът му има стойност; да не участва в предварително разчертаната тоталитарна геометрия, бидейки хем жертва, хем съучастник. Усилието на човека да бъде свободен дори и в условията на тотална несвобода.

Затова и антитоталитарната литература, която с основание може да бъде наречена другата българска литература на ХХ век, беше маргинализирана. Не само защото съзнателно, волево отхвърли материалистическия, комунистическия възглед за света. Впрочем българската антитоталитарна литература не начева след нашествието на Червената армия в България през септември 1944 г. Нейното начало, както вече отбелязах, е още в 30-те години, когато писатели като Димитър Подвързачов, Райко Алексиев във в. „Щурец“, Димитър Талев напр. в романа „На завой“, на висок глас коментират сталиновите репресии в Съветския съюз. За тях, а и за критици като Йордан Бадев, Данаил Крапчев не беше никаква тайна единият корен на националсоциализма и социализма по съветски образец.

Изоляцията и премълчаването на стиховете на Александър Вутимски, Атанас Далчев, на стиховете от каторгата на Змей Горянин, Йосиф Петров, на Трифон-Куневата публицистика или публицистиката на Румяна Узунова, прозата на Йордан Вълчев, Дянко Марков, Асен Христофоров, Георги Заркин, поезията на Йордан Русков, също бяха форма на репресия. Форма на репресия е и идеологическата принуда над романа „Тютюн“ на Димитър Димов, прекрояването на историческата романистика на Фани Попова-Мутафова или лириката на Никола Фурнаджиев. Преди малко съвсем съзнателно не отделих Александър Вутимски и Атанас Далчев от лагерниците Йосиф Петров, Йордан Вълчев, Йордан Русков, Дянко Марков, Георги Заркин. Оставям други да делят българската антитоталитарна литература на художествена и документална, на класическа и маргинална.

Тук възникват възражения, че Атанас Далчев например или Асен Христофоров не попадат в дихотомията тоталитарен - антитоталитарен автор⁸. Но те – и разбира се, не само те, – са автори с подчертано антитоталитарни рефлексии, които няма как да останат незабелязани, пренебрегнати. **Гръбнакът на антитоталитарната литература не е непременно политически, макар да е по съвест, не по партийна принадлежност, антикомунистически.** Гръбнакът на антитоталитарната литература,

⁸Аретов, Николай. Непретенциозната проза на Асен Христофоров и проблемът за антитоталитарната литература. Цит. Сборник, с. 73.

както вече отбелязах, е преди всичко **етически**. Зазиданият „железен, каменен“ „Балкон“ на Атанас Далчев „без никаква врата“ не е ли всъщност предчувствие за тоталитарния свят, свят в който човекът може да избере – да бъде или да не бъде зазидан, да бъде или да не бъде духом свободен. И най-много да преживява скитнически долу, в низините на тоя като че ли завинаги зазидан балкон, който „стопаните дори не подозират“.

Отчетливи антитоталитарни рефлексии могат да бъдат разпознати например и в Далчевото стихотворение „Александър Невски“ в мъгла“ (1972). Там църквата отдавна вече не е Божият храм, безмълвно потъващият кораб на вярата е в тиня. И това – уви! – не е метафора, а жива и жилава днешна реалност.⁹ Далчевите философски „Фрагменти“ не са ли по самата си природа антитоталитарни? Случайно ли Радой Ралин казваше, че със своите “Фрагменти” поетът създава “универсална философия за изход от злото.”¹⁰

В настоятелно обявяваната за „тиха“ лирика на Първан Стефанов например има едно стихотворение „Сняг в Берлин”, написано през 1980 г. – девет години преди да рухне Берлинската стена:

Пресечени улици. Пресечени вени.

Пристегнати здраво. И пак кърви.

И болката някак подземно стене.

Или с патерици върви.

Бих включил без колебание това антитоталитарно стихотворение в бъдещата – все още неналична – „Антология на българската антитоталитарна литература“. Ето го пак старият ужас на тоталитарното мислене и тоталитарното действие, разделящ света на лагери. Тоталитаризмите на ХХ век неведнъж насилствено, престъпно пресичаха и пресичат свободния обмен на идеите, пътя от човек до човека.

Асен Христофоров може да не е типичен антитоталитарен автор, но в творчеството му също има отчетливи антитоталитарни акценти. Ако соцреализмът у

⁹Вж. Аврамов, Димитър. Литература и изкуство. Мирогледно-естетически контексти. Съставители Рая Кунчева, Божидар Кунчев. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2011, с. 448.

¹⁰Далчева, Виктория, Божидар Кунчев. В памет на Атанас Далчев. // <http://www.svobodata.com/page.php?pid=10871&rid=12>

нас през втората половина на XX век е силово наложена и строго охранявана тоталитаризираща метафора, метафора на тоталитарната власт, то Христофоровият роман „Мацакурци” (1958) съзнателно разгради тази клиширана метафора, която имаше претенциите всевластно да инженерства над човешките души. Асен Христофоров, интелектуалецът от Роберт колеж, от Лондонския икономически институт, знае, че в края на краищата всяко клише на масовата монументална пропаганда, имаща налудничавите претенции да се разпростре върху целия обществен и личен живот на човека, неизбежно се изражда в кич.

Пак казвам: работеща дефиниция за антиоталитарна литература не може да се изгради само върху противопоставянето. Антиоталитарната литература не е просто литература против тоталитарната литература, а **литературата, преодоляваща тоталитарния манталитет**, тоталитарното мислене и тоталитарното действие. Антиоталитарната литература няма място в литературния канон на НРБ; тя по природа е открито **антиинституционална, неканонична, в немалко случаи подриваща дори самата идея за литературност**. Затова не се и стреми да формира някакъв свой алтернативен литературен канон. Защото самата идея за канон вече е тоталитаризираща. Канонът е канон – винаги прав, безпрекословен владетел на вярата, той не допуска другост. В канона всички гласове изпълняват една и съща мелодия. Антиоталитарната литература наистина има друг манталитет. Неслучайно родовият белег на тази литература с протестен корен, която – повтарям – с основание може да бъде наречена другата българска литература на XX век – е етически в постоянното и напрегнато усилие да преодолее типичното, силом наложената колективистична щампа, в която човешката индивидуалност изчезва, става опасно, че и войнствено неразличима.

Новата българската литература още преди „Под игото” на Иван Вазов е по рождение изгнаническа. Писателите-емигранти Георги Марков, Димитър Инкьов, Христо Огнянов, Стефан Попов, Стефан Маринов, Стефан Маринов Йовев, Иван Михайлов, Димитър Бочев, Цветан Марангозов, Любомир Канов, Красимир Дамянов, Николай Сарафов, Димитър Динев, Иван Бързаков, както и онези, които съзнателно, протестно, живяха като вътрешни емигранти в България - Радой Ралин, Александър Геров, Блага Димитрова, Борис Христов, Константин Павлов, Николай Кънчев, Иван Теофилов, Димитър Коруджиев, Иван Цанев, Биньо Иванов, Георги Рупчев, Данила Стоянова, Златомир Златанов, Ани Илков, Кирил Мерджански, Едвин Сугарев, Георги Господинов имаха куража не само да се противопоставят на лъжата соцреализъм, но и

да създадат литература с друг генетичен паспорт. Коренно различен от канона на соцреализма, своеобразна контракултура, която генерира повече гражданственост. Това е наистина друга литература, друга култура на паметта, от която днешна България е все още далече. Тук само пътьом ще вметна: българската постмодерна литература от края на 80-те-90-те години на XX век според мен също носи в деконструкциите си отчетливи анти тоталитарни белези.

Съществува един немалък масив от до неотдавна старателно скривана, почти непроучвана **лагерна и затворническа художествена и документална литература след 1944 г.** Тепърва предстои лагерните текстове на Стефан Бочев, Дянко Марков, Йордан Русков, Йосиф Петров, Йордан Вълчев, Георги Заркин, Стефан Попстефанов, Васил Зафиров и др. да добият своето десетилетия наред съзнателно потискано литературноисторическо въздействие, своята естествена, макар и непретенциозна, литературноисторическа представителност. Заслуга е на г-н Дянко Марков и на г-н Борислав Скочев, създател на електронния сайт „Декомунизация” - <http://www.decommunization.org/index.html> - че обърнаха вниманието ни към тази литература¹¹. Непроучена, почти напълно непозната остава **и изгнаническата транснационална литература на българските граждани с турски етнически произход, принудително въдворявани в лагера „Белене“ заради съпротивата срещу „преименуването“, насилствено изселвани от България по време на „голямата екскурзия“ през 1989 г., литературата на малцинствата, българският самиздат в периода 1945-1989 г.**

Тук бих искал да сложа особен акцент върху напълно непознатата у нас художествена и документална литература на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в НРБ през 70-те – 80-те години. Тя е предмет на изследване в международния научен проект „Идентичност и асимилация“, осъществяван от Института за литература при БАН и Факултета по хуманитарни науки в Анкарския университет под ръководството на доц. д-р Вихрен Чернокожев и проф. д-р Зейнеп Зафер. Като първи етап от проекта предстои излизането през 2014 г. на антологията „Когато ми отнеха името“. В нея за пръв път са издирени и събрани представителни за литературата на мюсюлманските общности художествени и документални текстове от 30 автори за „възродителния процес“ през 70-те – 80-те години. Ще цитирам само част

¹¹Скочев, Борислав. „Заклучени слова”. Интернет-антология на нелегална, лагерна и затворническа поезия. Цит. Сборник, с. 264-278.

от стихотворението на Сабахаттин Байрамйоз „**Когато ми отнеха името**“, което даде
названието на антологията:

ЗАГУБИХ ЗРЕНИЕТО СИ.

Просветна кървава светкавица

и всичко стана равно, плоско.

Арестуваха гласа ми на улицата,

а гордостта ми се превърна в срам,

когато загубих зрението си.

...

ЗАГУБИХ СЛЕДИТЕ СИ.

Времето потъна във незнайна пропаст,

звезди се отрониха от зодията на честолюбието ми.

Идентичността ми - във вериги окована;

дори баща ми в гроба чужд ми стана,

когато загубих следите си.

ЗАГУБИХ ЗРЕНИЕТО СИ,

ЗАГУБИХ ТАЙНИТЕ СИ,

ЗАГУБИХ СЛЕДИТЕ СИ,

КОГАТО МИ ОТНЕХА ИМЕТО.

(прев. от турски проф. Зейнеп Зафер)

Предстои ни внимателно вглеждане в една абсолютно непроучена в по-голямата си част транснационална, мигрантска литература на травматичния опит. Не просто алтернативна на соцреализма литература, а антитоталитарна литература на съпротивата срещу насилствената смяна на имената и прогонването на нашите сънародници с

турско етническо самосъзнание. Съпротива срещу подмяната на самоличности, заличаването на самоличности. Заличаване по-престъпно дори от крайния акт на насилие – убийството. Това е литература, създавана от някогашни по конституция „пълноправни“ граждани на НРБ, които живяха като дисиденти в България; мнозина живяха и живеят днес като изгнаници в Турция.

Системното литературноисторическо проучване на тази **литература на „отхвърлените приобщени“**, създадена от автори като Ахмед Шериф Шерефли¹², Мехмед Карахюсеинов, Свилен Капсъзов (Кяшиф Ахмедов Капсъзов), Реджеп Кюпчю, Сабахаттин Байрамйоз, Ибрахим Камбероглу, Лятиф Али Йълдъръм, Ахмед Атасой, Фаик Исмаил Арда, Захит Гюней, Невзат Дениз, Сюлейман Адалъ, Ниязи Бахтияр, Небие Ибрахим Акбъйък, Мехмед Тюркер, Ислам Ерди, Юмер Осман Ерендорук ще запълни една съществена, съзнателно поддържана празнина в знанието ни за тази антитоталитарна транснационална изгнаническа литература.

Потресаващ е пейзажът на насилието например в стиховете на Мехмед Карахюсеинов¹³, който при насилствената смяна на имената на българските турци се самозапалва на 1 февруари 1985 г. Преди да почине от раните си в болницата, когато вече е в безсъзнание, „възродителите“ правят опит да му натрапят измислено от тях ново име. Отнемането, насилственото заличаване на рожденото име на човека е патологично криминално деяние несравнимо дори с убийството. Все едно да лишиш от памет, да изтръгнеш от корен, да унижиш и унищожиш не само конкретния човек, но и паметта за целия му род, векове назад.

Горят гърдите ми! Горя, горя...

това не е насън, а е наистина.

Като дърво, откъснато

от своята гора

след мълния,

сред пламъци увисвам.

В предговора към стихосбирката на Мехмед Карахюсеинов „Не по ноти“ („Стигмати“, 1999), Константин Павлов нарече самоубийството му „крайно отрицание на патологията“. „Защото живяхме в система, казва Константин Павлов, където

¹²Зафер, Зейнеп. Дисидент в България, емигрант в Турция. Мемоарите на Ахмед Шериф Шерефли. Цит. Сборник, с. 361-375.

¹³Мехмед Карахюсеинов е син на известния в близкото минало поет Хасан Карахюсеинов, доброволно приел от „възродителите“ името Асен Караханов - Севарски.

законите за физическото оцеляване заповядваха да се откажеш не само от име и род, но и от собствената си личност“.

Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в НРБ през 70-те – 80-те години на ХХ век е тема, която заслужава специално самостоятелно изследване. Тепърва предстои – в рамките на проекта „Идентичност и асимилация“ – да аргументираме самостоятелното и специфичното място на тази литература и в българската антитоталитарна литература; да предложим систематичен и идеологически необременен анализ на статута и ролята на тази литература, както спрямо традицията на българската, така и спрямо традицията на турската литература от втората половина на ХХ в. Както и да очертаем ключовата ѝ роля при формиране на национална идентичност, затруднена в случая от разполагането си между две етнически и езикови групи; да предложим механизми за вписване на една „друга“, с оглед на етническа, религиозна и дори езикова принадлежност на авторите ѝ, литература, в общото русло на националната, „своята“ литература. Изследването на литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ в България през 70-те – 80-те години ще е принос и етап от цялостното му осмисляне, като открито и ясно артикулира вината и травмата.